

SCIENTIFIC RISE AND TRAGIC FATE OF SCIENTIST-HYGIENIST V.YA. PIDGAETSKY (documentary-historical and socially-psychological research) Sakharchuk I.M., Yavorovsky A.P.

НАУКОВИЙ ЗЛЕТ І ТРАГІЧНА ДОЛЯ ВЧЕНОГО-ГІГІЄНІСТА В.Я. ПІДГАСЬЦЬКОГО (документально-історичне та соціально-психологічне дослідження)

САХАРЧУК І.М., ЯВОРОВСЬКИЙ О.П.

Національний медичний університет ім. О.О. Богомольця, м. Київ

Табір цей було створено згідно з Постановою Ради Народних Комісарів СРСР 13 жовтня 1923 р. з двомя пересильно-розподільчими пунктами у Архенгельську та Кемі. Упродовж свого існування (1923-1939) тричі змінювалася назва табору: "Соловецький лагерь особого назначенія", "Северные лагеря особого назначенія" (СЛОН), "Соловецкая тюрьма особого назначенія Главного управления государственной безопасности НКВД СССР" (СЛОН). З Соловками пов'язаний, за висловом українського історика Юрія Шаповала, "день народження" табірної системи у СРСР. Ось яку оцінку він дає цьому табору: "Для комуністичного режиму створення і підтримування цього грандіозного комбінату смерті протягом майже 16 років не було випадковістю чи даниною російській традиції. Це була нагальна потреба, одна з "підсистем страху", завдяки якій могла функціонувати вся система, створена більшовиками на руїнах Російської імперії" [35, 19].

Соловецькі табори в'язні називали країною мук і відчаю. На переважну більшість з них чекала загибель. Вони працювали на лісозаготівлях, прокладали залізничні колії, будували сумнозвісний Біломоро-Балтійський канал, який забрав життя близько 100 тисяч "зеків" і в кінцевому підсумку не сподобався Сталіну ("узковат") [35, 19].

Умови утримання в'язнів були жахливі. Про це немало написано. Та спогади історика, письменника і громадсько-політичного діяча Семена Підгайного, який пробув на Соловках

три роки і дивом уник розстрілу (з трьома товаришами зумів втекти і через 20 днів, долаючи неймовірні труднощі, страх і голод, дістатися Фінляндії), спокійно читати неможливо. "Які муки чинилися, — пише він, — аж страшно згадувати... Одежі не дають, взуття теж не дають. Давали лапті з лика: на тиждень одну пару. От в'язні з 5-го бараку не пішли на працю, бо не було в чому, були голі й босі, а мороз був градусів 40. То чекісти обступили цей барак з рушницями та й запалили його. Хто пробував тікати з бараку, того застрелили. Барак згорів, і в ньому — 400 невольників" [20, 23]. Описані С. Підгайним конкретні факти "про сотні обморожених, що лежать і вмирають по бараках", про надважку працю, про погані харчі і нелюдські знущання над ув'язненими вражають і своєю неймовірною правдивістю.

У таких умовах разом з іншими соловецькими в'язнями будував "світле комуністичне майбутнє" і професор Володимир Підгаєцький. Та до нього, як і до інших українців, які склали значний відсоток серед в'язнів, і тут, на Соловках, ставилися з особливою підозрою. Про це свідчать численні документи з позначкою "УНКР", що означало "Украинская националистическая контрреволюция". А спеціальний підрозділ ГУЛАГу, як вказують дослідники [18, 52], — "Секретно-політичний відділ 3-ої частини 8-го Соловецького відділення ББК НКВС" встановив пильне агентурне стеження за в'язнями-українцями. В одному з його доносів від 23 лютого 1937 р. повідомлялося, що "у Кремлі (йдеться про Соловецький Кремль — Авт.) існує українська фашистська організація"; в іншому (від 9 березня 1937 р., — що вона "згуртувалася як внутрішня еміграція і живе як-

раво визначеним і глибоко вкоріненим фашистським духом" [18, 522]. А це є свідченням того, що соловецька адміністрація за вказівкою зверху накопичувала компрометуючі матеріали для повторного звинувачення в'язнів. Це зумовлювалося ще й тим, що на осінь 1937 р. у багатьох соловчан, у тому числі В.Я. Підгаєцького, терміни ув'язнення закінчувались. І треба було, як справедливо вказують дослідники соловецької трагедії [18, 49], вирішувати, що з ними робити, оскільки вихід на волю цих людей, засуджених здебільшого за політичними статтями, був небажаним для тоталітарного режиму. Ось чому саме у цей період, менше ніж за півроку після зазначеного донесення, 16 серпня 1937 р. з'явилася спеціальна директива М. Єжова № 59190:

"1. З 25 серпня розпочати і у двомісячний термін закінчити операцію з репресування найбільш контрреволюційних елементів з числа утримуваних у тюрмах ГУГБ, засуджених за шпигунську, диверсійну, терористичну і бандитську діяльність, а також членів антирадянських партій (...) та інших контрреволюціонерів, які провадять у тюрмах ГУГБ активну антирадянську роботу.

2. Всі перераховані контингенти після розгляду їхніх справ на Трійках при УНКВД підлягають розстрілу.

3. Вам для Соловецької тюрми затверджено для репресування 1200 осіб" [18, 56].

Виконуючи цю директиву, у серпні і вересні 1937 р. керівництво і оперчекістська частина Соловецької в'язниці передали у Ленінград 1116 довідок і тюремних справ на в'язнів, які підлягали розстрілу. Серед них була і справа професора В.Я. Підгаєцького. Потім було складено "розстрільні" протоколи за № 81, 82, 83, 84, 85 від

(Закінчення. Початок читайте у 2-3 (41-42) за 2007 рік.)

9 і 14 жовтня 1937 р. Прізвище В.Я. Підгаєцького значилось у 83-у протоколі від 9 жовтня 1937 р. серед 266 осіб (з них 134 — українці), яких мали розстріляти найближчим часом. Таке рішення ухвалила "особлива трійка" з Ленінградського УНКВС, до складу якої входили голова Л. Заковський та члени В. Гарін і Б. Позерн.

На резонанс запитання правового характеру: хто у роки репресій надавав цим "трійкам" особливі повноваження, відповідь дає Т. Замятіна у статті "Иосиф Сталин: "Винowych судить ускоренно. Приговор — расстрел". Рассекречен личный архив вождя народов". Вона наводить дві коротенькі шифрограми. Перша: "Москва, ЦК ВКП(б), тов. Сталину. Прошу роз'яснити, чи має затверджена ЦК трійка по Бурят-Монголії право на винесення вироку. Єрванов". Друга з відповіддю Сталіна: "Єрванову. За встановленою практикою трійки виносять вироки, які є остаточними" [11, 7]. Як бачимо, одним реченням Сталін вирішував долі не лише окремих людей, а й цілих народів, не кажучи вже про позбавлених будь-яких прав в'язнів.

Отже, вищезгадану ленінградську трійку сталінський тоталітарний режим уповноважив не лише прийняти відповідну ухвалу, але й виконати її. Про це свідчать інші документи.

16 жовтня 1937 р. Л. Заковський надіслав заступникові начальника Адміністративно-господарського управління УНКВС Ленінградської області капітану держбезпеки М. Матвееву припис:

"Сов. секретно.

Только лично.

Предлагается осужденных Особой Тройкой УНКВД ЛО согласно прилагаемых к нему копий протоколов тройки за №№ 81, 82, 83, 84 и 85 от 9.10. и 14 октября с/г. — ВСЕГО в количестве 1116 человек, содержащихся в Соловецкой тюрьме ГУБ НКВД СССР, — РАССТРЕЛЯТЬ.

Для этой цели Вам надлежит немедленно выехать в г. Кемь и, связавшись с начальником Соловецкой тюрьмы ГУБ — ст. майором Госбезопасности т. АПЕТЕР, которому одновременно с этим даются указания о выдаче осужденных, привести приговор в исполнение согласно данным Вам лично указаний.

Исполнение донесите, представив по возвращении акты". (15, документ № 80).

Виконання цього розпорядження відбувалося так. В'язнів етапували морем до Кемі, потім залізницею — до Медвеж'єгорська (Карелія), а вже звідси вивозили в урочище Сандармох, де і розстрілювали. Як свідчать документи, в'язні першої партії чинили опір, нападали на конвой і намагалися втікати. Тому в'язнів з наступних партій спочатку роздягали до нижньої білизни, зв'язували руки і ноги, затикали кляпом рота, а потім штабелями складали на вантажну машину і вивозили на місце розстрілу. Розстрільну місію виконував Матвеев особисто, іноді — за допомогою помічника коменданта УНКВС Ленінградської області молодшого лейтенанта держбезпеки Г. Алафера [18, 57].

27 жовтня 1937 р. (відповідно до протоколу № 81) було розстріляно 207 осіб. Пізніше, з 1 по 4 листопада (за протоколами № 82-85) в урочищі Сандармох Матвеев щодня розстрілював від 180 до 266 в'язнів. Розстрілював, як сказано в одному документі, "быстро, точно и толково" [18, 57].

З листопада 1937 року було розстріляно і професора Підгаєцького В.Я. І це тоді, коли термін його ув'язнення вже закінчився. Так трагічно, у 48 років обірвалося життя одного з багатьох синів України, який, як сказано у пісні соловецького в'язня з Вінничини І.О. Корсовецького, "Віддав літа найкращі соловецькій долі" [19, 522].

Тривалий час не було відомо, де покояться останки Володимира Яковича та інших страчених соловецьких в'язнів. Побутувала навіть версія, що велику групу засуджених, серед яких був і Володимир Підгаєцький, потоплено на баржі "Клара Цеткін" у Білому морі. Зараз же, завдяки копійчій пошуковій роботі українських та російських (санкт-петербурзьких) дослідників, вдалося встановити точне місце поховання розстріляних восени 1937 р. соловецьких в'язнів. Це — лісовий масив (урочище Сандармох), що знаходиться поблизу піщаного кар'єру на 19-му кілометрі автомобільної дороги Медвеж'єгорськ-Повенець (Карелія). Зазначена місце-

≡ люди. події. долі ≡

вість площею близько 6 га, повідомляється у листі тимчасово виконуючого обов'язки начальника управління ФСБ Російської Федерації по Республіці Карелія В.М. Дубинського начальнику Державного архіву СБ України О.М. Пшенникову" від 24 вересня 1997 р., є місцем поховання 8-9 тисяч осіб, у т.ч. "в'язнів (Соловецької в'язниці БЕК НКВД СРСР (1111 чол.), яких восени 1937 р. було доставлено етапом з острова Соловки до м. Медвеж'єгорськ і розстріляно згідно з постановою "трійки" УНКВС по Ленінградській області" [16, 4].

Отже, ми знаємо тепер, де покояться останки Володимира Підгаєцького. Знаємо, як, де, хто і коли знищив вченого фізично. Знаємо, що партійно-ідеологічне керівництво УРСР протягом майже 60 років (В.Я. Підгаєцького реабілітовано 1989 р. — **Авт.**) намагалося викреслити його ім'я з історії медицини. Та розсекречені архівні документи, опубліковані матеріали, спогади колишніх в'язнів, яким пощастило врятуватися, рідних (син вченого Володимир Володимирович мешкає у Львові — **Авт.**), визволені із спецсховищ наукові праці самого вченого допомагають відновити справедливість та добру пам'ять про видатного вченого-гігієніста. Він заслуговує на це і має посісти почесне і належне йому по праву місце у когорті видатних вчених початку ХХ століття. Тож напередодні трагічної дати — 70-річчя від дня смерті, схилимо голови і низько вклонімося цій талановитій, довірливо-щирій та безневинно убійній людині — видатному українському вченому, педагогу і досліднику проблем наукової організації праці у сільськогосподарському виробництві та засновнику першої вітчизняної школи гігієністів праці.